

УДК 740+123

З. М. Атаманюк
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

СВОБОДА ЯК ДУХОВНО-СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Інформаційна революція започаткувала нову епоху щодо прогресу свободи людства. У нашій країні відбувається інтенсивний процес заперечення старого і прагнення до утвердження нового, до закладення підвалин істинної свободи на суспільному та особистісному рівнях. Цей процес буде успішним, якщо буде усвідомленим і цілеспрямованим згідно з об'єктивними законами, що відбивають наявні економічні й соціальні реалії. Інтерес суспільства, що зростає, до людини як до найвищої цінності особливо актуалізує проблему свободи, необхідність її подальшої розробки та конкретизації стосовно мінливих умов.

Дослідження проблем свободи є надзвичайно актуальною проблемою для сучасного філософського знання. Це дає суспільству знання про його сучасний стан і перспективи його подальшого розвитку.

Проблема свободи розглядали в численних працях західноєвропейські філософи XIX–XX століть: Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс, З. Фрейд, А. Шопенгауер, І. Берлін, О. Вельмар, Ф. Ніцше та інші. Серед вітчизняних дослідників – І. Бичко, К. Новікова, Л. Ніколаєва, Б. Грушин, В. Паркін, В. Андрущенко, М. Михальченко, С. Кримський та інші.

Інтерес до проблем свободи на вітчизняному ґрунті ми спостерігаємо у філософів-гуманістів першої половини XVIII сторіччя. В Україні постає проблема духовної свободи як оволодіння людиною самою собою, своїми вчинками, емоціями, пристрастями. Як засіб, за допомогою якого можна уникнути зла й досягти щастя – найвищої мети людського існування, філософи пропонують самовдосконалення особистості, що здійснюється насамперед завдяки самопізнанню.

Досліджуючи особистість (дух) як носія свободи, М. Бердяєв визначає свободу як вільно обраний шлях, згідно з вищими потребами особистості. Він не бажає бути рабом ні людей, ні Бога. Свобода – це безодня, а безодня є первинною щодо Божества. Така неоплатонічна тональність розуміння свободи повністю вписується в нашу національну філософську традицію [1]. Свобода людини щодо зовнішніх обставин не безмежна, але вона існує й виявляється в можливості зайняти стосовно них власну позицію. Ця позиція залежатиме від цінностей і смислів, якими керується особа, тому що «людина – це більше ніж психіка; людина – це дух», її потенціал розкривається в здатності до самотрансценденції або в здатності до самовідстороненості. І смисл свободи – це свобода взяти на себе відповідальність за свою долю; свобода дослухатися своєї совісті й приймати рішення, за які самому нести відповідальність; «людина вирішує за себе; будь-яке рішення є рішення за себе, а вирішення за себе – завжди формування себе», вважає В. Франкл [7].

У філософській літературі радянського періоду було абсолютизовано ґносеологічний аспект її тлумачення. Здебільшого її сенс розглядався через призму категорій «необхідність» і «свобода», тобто зводилася до альтернативи «первинного» та «вторинного». Насамперед було приділено увагу вивченню процесів, що впливають на соціальну свободу суспільства й особистості. Досить мало досліджувалася духовна свобода індивіда.

Мета статті – показати, що свобода індивіда є людською діяльністю, що узгоджується з духовними та суспільними цінностями.

Важливу методологічну роль у дослідженні проблеми свободи відіграє філософське вчення про людину. Людина посідає центральне місце в механізмі вияву законів. Коли свобода визначається лише як пізнана необхідність, то в тіні залишається питання щодо місця людини в структурі

свободи, ставлення людини до необхідності, свідомості, волі й діяльності. Дійсно ж духовна та матеріальна діяльність людини – головні її складники. Діяльність людини – це її дії, спрямовані на вироблення шляхів, засобів і методів досягнення певної мети. Оскільки свобода є невідривною від необхідності, вона є найважливішою рисою закону й означає неминучість, обов'язковість відповідного процесу, дії. Внутрішній істотний зв'язок виявляє себе через необхідність. Свобода – це людський вчинок, здійснюваний за власною волею згідно з власними потребами та бажаннями, вимогами зовнішнього і внутрішнього середовища, що зумовлюють внутрішні спонукання. У бутті свободи необхідність стає органічним складником природи, людини, суспільства загалом. Визначення свободи лише як пізної необхідності є некоректним, позаяк пізнання – лише передумова свободи. Сама ж свобода – це дія людини, котра реалізує вимогу об'єктивної необхідності за власною волею, згідно з власними потребами та бажаннями. Можна знати необхідність, але не бути завдяки цьому вільним, оскільки необхідність не лише усвідомлюється, а й витворюється людиною. Межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, а й передусім нею самою. Вони залежать від рівня духовного розвитку самої людини, її знань, досвіду, інтересів, волі, емоцій тощо.

Осердям позитивної свободи є пізнання необхідності, котре лежить у підґрунті свободи. Щаблі процесу пізнання – живе споглядання й абстрактне мислення – визначають відмінності між межами свободи: свободи – на рівні здорового глузду та свободи – на рівні теорії. Наукове пізнання, що відбиває глибинні та істотні зв'язки в довкіллі, зорієнтовує людину на позитивні практичні дії. Побутове ж пізнання виконує «визвольну» роль (здебільшого) щодо повсякденного людського життя. Природно, що така свобода є неповною, обмеженою. Пізнання законів довкілля є підвалиною наукового управління як важливого структурного елемента вільної діяльності суспільства та особистості.

На підставі зростання суб'єктивного чинника, цілеспрямованості процесу підвищення рівня організації системи відбувається зменшення часових інтервалів між розвитковими скачками й поступ до якнайбільшої свободи зростає. Цей процес відбуває прогресивне спрямування суперечностей, що призводять до зростання упорядкованості об'єкта, до більшої свободи людини. Чим слабшим є наукове обґрунтування соціальної практики, тим більш деструктивними є її наслідки, тим обмеженішими є можливості вибору кращого варіанта практичних дій.

Задля завоювання суспільної та особистої свободи потрібно брати до уваги (як у теоретичній, так і в практичній діяльності) зв'язки предмета, що став об'єктом свободи, їх сутність, зміст, кількість, якість, суперечності тощо. Філософське вчення про суспільство й особистість спонукає не відділяти свободу людини від свободи суспільства. Наскільки особистість є продуктом сукупності суспільних відносин, настільки і її свобода зумовлена розвитком свободи суспільства й не мислима без неї. Залучаючись до економічних, соціальних і духовних реалій і вступаючи в їх межі у стосунки з іншими людьми, людина за своїм бажанням, свідомо, завдяки волі та емоціям формується як вільна особистість.

Сьогодні в осмисленні сучасних науковців проблема свободи у сфері матеріального буття наповнюється новим змістом. Свобода суспільства щодо природи забезпечується розвитком науки, техніки, людини як головної виробничої сили суспільства, кваліфікованою працею та чіткою органі-

зацією її в межах суспільства. Це дає змогу зрозуміти дію певних природних сил і розробити заходи задля їх використання в інтересах суспільства. Якщо суспільство вирішує ці завдання в глобальному масштабі, то кожна окрема людина залучається до користування силами природи індивідуально, згідно з конкретною галуззю її діяльності, якщо вона має бажання працювати і збільшувати свої знання й досвід. Наука в цьому разі інтенсивно перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства. Ступінь розвитку свободи визначається через загальний рівень розвитку не лише науки, а й науки матеріалізованої, втіленої в матеріальних силах, насамперед у засобах праці, позаяк саме вони є показником того, на скільки людина в змозі пізнати та підкорити природу. Ось чому економічні відносини виступають як визначальний чинник використання людиною сил природи. У них полягає єдність знання і практики – головного складника свободи.

Технічний прогрес призводить до розширення меж свободи у сфері соціально-економічних взаємин, до поліпшення матеріальних умов людського життя. Це відбивається на зростанні валового продукту на душу населення, зменшенні рівня бідності в суспільстві, зростанні людських потреб і засобів їх задоволення, змінах у характері праці в бік зменшення її фізичних форм, покращення освітнього рівня людини, соціального забезпечення, охорони здоров'я, зростання громадянських прав і свобод. Звичайно, без цих свобод свобода індивіда як такого, що діє за власним бажанням і волею, не має соціальних умов для свого існування. Специфіка суспільної свободи, як зазначалось, найглибше розкривається в соціальному аспекті співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості, згідно з чим свідомість є складовою частиною буття суспільства, його законів, історичної необхідності. Отже, суспільне буття та суспільна свідомість діалектично пов'язані й взаємозумовлені та не існують одне без одного.

Способом існування соціально організованої матерії є виробнича й економічна діяльність людини. Поза цим буттям соціально організованої матерії не існує. Тому соціальна свобода суспільства полягає в пізнанні та свідомій реалізації вимог законів, що діють у цих сферах. Якщо природа могла б існувати без людського розуму, то суспільство не могло б виникнути й розвиватися: не проіснувало б жодного дня. Без свідомості немає спілкування. Тобто свідомість є складником буття суспільства, а не суспільного життя. Свідомість – це частина буття суспільства, а не суспільного буття, бо останнє в бутті суспільства відбиває лише виробничо-економічне життя суспільства, решту ж відбито через поняття «суспільна свідомість». Саме тому й постало гносеологічне вирішення питання щодо буття й свідомості. Не варто плутати поняття «буття суспільства» та «суспільне буття». Якщо перше фіксує факт існування матеріального, соціального й духовного в суспільстві, то друге відбиває саму сутність існування суспільства, головну та визначальну рису його розвитку: виробниче й економічне життя, котре, нарешті, визначає суспільну свідомість, суспільний лад і всі закони функціонування й життя цього суспільства. Урахування цього має важливе значення для визначення критеріїв свободи. Діючи вільно, люди одночасно створюють об'єктивні умови для своєї подальшої діяльності, умови, про які вони, власне, не знають і які будуть пізнані пізніше, що започаткує наступний етап вільної діяльності.

Перехід до ринкових взаємин розширює свободу людини у виробничій галузі, власності, розподілу, споживання. Приватна власність як ніяка інша надає широку свободу й одночасно «примушує» не адміністративно-бюрократично чи авторитарно, а виключно через внутрішній примус задля розвитку, виявлення заповзятливості, новаторської енергії, ініціативи, здатності самостійно приймати рішення й обирати мету, передбачає пряму особисту відповідальність. Звичайно, право приватної власності етично мусить бути визнане за право обмежене: як право споживання, а не зловживання. Таке ж обмежене право власності має

бути визнане щодо суспільства чи вільної кооперації та держави.

Люди, які через практичну діяльність об'єднані спільною метою, реалізують також вимоги багатьох інших законів: закону переважного розвитку виробничих сил, закону узгодження з ними виробничих відносин, закону постійного підняття культури суспільства та всіх його членів тощо. Кожен із цих законів на певному етапі висуває перед людьми свої вимоги. Наприклад, закон вирішальної сили матеріального виробництва настійливо вимагає нормалізації роботи всього народного господарства в нашій державі. Свідоме здійснення законів та об'єктивної необхідності є, власне, той самий процес, котрий має лише більш широкі чи більш вузькі межі свого вияву. Глибоке знання сутності й вимог об'єктивних законів, що детермінують необхідність, є важливою умовою її передбачення, пізнання та перетворення на свободу. З іншого боку, знання необхідності – передумова вияву й здійснення вимог закону.

Неможливо зрозуміти сутність свободи без чіткого уявлення про свідомість: її сутність, її активний вплив на буття, її структуру й інші питання, відповіді на які є необхідними під час вирішення проблеми свободи. Спосіб буття людини у світі неможливо відокремити від свідомості, діяльність людини завжди «насичена» свідомістю. Свідомість є специфічним засобом, передумовою та механізмом залучення людини до цілісної системи буття. Звернення філософів до проблеми людини дало змогу подолати абсолютизацію гносеологічного вирішення питання про співвідношення матерії та свідомості, звернутися повною мірою до вивчення соціального, усвідомлення активного ставлення людини до дійсності, її оцінювання тих чи інших навколишніх явищ згідно з власними потребами й інтересами. М. Вебер не випадково підкреслював, що духовні чинники зумовлюють економіку не менше, ніж економіка – духовний чинник [4].

Також надзвичайно важливою об'єктивною передумовою свободи особистості є державна влада, котра надає людям можливість брати активну участь у громадських справах, якщо вона має на меті постійне покращення соціальних умов життя індивідів, коли в суспільстві достатній рівень демократії й неухильно виконуються всі правові принципи. Брак якихось складників цих свобод обмежує особистісну свободу в суспільстві, а отже, свободу взагалом, оскільки одне лише знання чогось за відсутності прийнятних об'єктивних умов не робить людину вільною особистістю, котра діє відповідно до власної волі й обирає найоптимальніші рішення. Соціальна свобода суспільства не буде повною в разі, коли міжнародні взаємини не ґрунтуються на засадах рівності та взаємоповаги. Останнє може стати перешкодою в життєдіяльності індивіда. Так, В. Соловйов писав: «Я рішучий ворог заперечного націоналізму чи народного героїзму... Не хочуть зрозуміти тієї простої речі, що для показу своєї національної самобутності насправді потрібно й думати саме про це. Справу потрібно намагатися вирішити найкращим, ефективним, не найнаціональнішим способом. Якщо рішення правильне, то найкраще рішення й буде найнаціональнішим» [6].

Необхідною підвалиною особистісної свободи є її достатньо високий культурний рівень. Очевидно, що для малоосвіченої людини з обмеженим світоглядом непосильним буде пізнання законів природи та суспільства й свідомо (за власним бажанням) участь у здійсненні цих вимог. Зазначена умова набуває особливого значення щодо закладення підвалин особистісної свободи, позаяк це формує внутрішній світ людини, що дає змогу робити правильний, науково обґрунтований висновок і діяти за власною волею. Свобода – це здатність здійснювати правильний вибір і діяти за власною волею, що насамперед залежить від змісту внутрішнього духовного світу людини. Звісно, на людському рівні ефект зовнішнього впливу на неї опосередкований внутрішніми суб'єктивними причинами, які (залежно від їх розвиненості) необмежено розширюють свободу людини, її можливість щодо здійснення своїх дій за власною волею стосовно до довкілля й самої себе. І. Кант підкреслював, що головним,

що визначає спосіб пізнання та побудови предмета знання, є специфіка суб'єкта, який пізнає, його розвиненість і структура. М. Хайдегер, обґрунтовуючи поняття про відкритість істини, розвив далі вчення І. Канта про те, що правильність судження залежить не лише від відображення предмета, а й від розвиненості суб'єкта пізнання. Індивідуальна свідомість – це духовний світ людини, соціальні відчуття, настрої, погляди на природу, суспільство, державу, власність на саму себе тощо. Вона складається під впливом суспільної свідомості, суспільного і громадського буття. Вона неповторна, унікальна, що й породжує розмаїття в межах особистісної свободи. Межі свідомості визначаються також тим, який рівень свідомості людини є домінуючим – повсякденний чи теоретичний. Свобода індивіда визначається його знаннями, життєвим досвідом, розвитком мислення та розуму, інтересами й духовними поглядами, мотивами, цінностями та переконаннями, емоціями, волею.

Наукове мислення підносить особистісну свідомість до глибин розуміння об'єктивних необхідностей, дає можливість правильно оцінювати суспільну та особистісну значущість власних дій і вчинків. Філософія виховує культуру мислення, уміння вільно оперувати поняттями, висувати, обґрунтовувати й піддавати критиці будь-які судження, відділяти істотне від другорядного, розкривати взаємозв'язки між різноманітними явищами довкілля, тобто на найвищому рівні втілювати свободу вибору вимог і дій.

У ході розвитку суспільства головним пунктом щодо проблеми свободи стає внутрішній світ людини, де, власне, визначаються цілі й здійснюється вибір своїх дій. Якщо раніше пізнання здебільшого було спрямоване на довкілля, то тепер воно поступово посувається в бік пізнання людиною самої себе, власних пізнавальних можливостей, своєї ролі в завоюванні свободи, позаяк людина є центром свободи.

Структура свободи людини включає як необхідний елемент внутрішню свободу особистості, коли об'єктом стає сама особистість, її внутрішній стан у всьому багатстві духовного життя. Завдяки внутрішній свободі людина має особисті принципи, погляди, переконання, цінності і, зрештою, отримує духовну незалежність. Через внутрішню свободу досягається справжній вільний вибір людини. Завдяки внутрішній свободі особистість активно бере участь у творенні дійсності.

Маючи внутрішню свободу, котру сам суб'єкт розуміє як свою індивідуальну сутність, особистість в умовах майже відсутності можливостей для втілення своєї свободи чи максимальної обмеженості зберігає особисту цілісність і бореться проти духовного поневолення.

Триєдність цінностей Істини, Добра, Краси ґрунтується на свободі. Свобода ж як цінність історично співвідносна з цінностями рівності та братерства. «Свобода, рівність, братерство» – гасло всіх соціальних революцій. Ці цінності не втратили привабливості й у сучасних умовах. Проте буденна свідомість часто вульгаризує і спотворює їх. У такому випадку свобода сприймається як свавілля, як можливість робити все, що заманеться: рівність – як зрівнялівка як матеріальна рівність; братерство – як кругова порука. Після того, як цінностям надається такий зміст, їх з обуренням заперечують як несправжні або, ще гірше, саме в такому вигляді прагнуть їх утілити в життя.

Духовний і соціальний досвід розвитку людства показав, що рівність можлива тільки як рівність у свободі. Г. Сковорода, як і багато інших мислителів, наполягав, що рівність – це «нерівна всім рівність». Так, ми дійшли висновку, що рівність полягає в можливості кожного бути самим собою, вільно розвивати свої сутнісні сили, у розумінні рівності всіх перед законом, рівного права на життя, на задоволення своїх віртуальних потреб. Оскільки свобода осо-

бистості є невід'ємною від свободи суспільства, вважаємо, що духовна підготовленість індивіда до вільних дій має не лише особистісний зміст, а й суспільний.

Література

1. Бердяев Н.А. *Философия свободы. Смысл творчества* / Н.А. Бердяев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.km.ru/referats/2DAACEA8712B46F7886316FEFE8E6623>.
2. Бичко І.В. Свідомість як ідеальна діяльність / І.В. Бичко, Л.М. Малишко // *Філософія : [курс лекцій]*. – К. : Либідь, 1993. – С. 431–445.
3. Борінштейн Є.Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства / Є.Р. Борінштейн. – Одеса : Астропринт, 2004. – 400 с.
4. Вебер М. *Избранные произведения* / М. Вебер ; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова ; предисл. П.П. Гайденко ; коммент. А.Ф. Филиппова. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
5. Лосев А.Ф. Два фрагмента из «Дополнений к «Диалектике мифа» / А.Ф. Лосев // *Вопросы философии*. – 2000. – № 3. – С. 63–69.
6. Соловьев В.С. *Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. / В.С. Соловьев*. – М., 2001. – Т. 2. – 2001. – С. 7–360.
7. Франкл В. *Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л.Я. Леонтьева ; вступ. ст. Д.А. Леонтьева*. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.

Анотація

Атаманиук З. М. Свобода як духовно-суспільний феномен. – Стаття.

Дослідження проблем свободи дає суспільству знання про його сучасний стан і перспективи його подальшого розвитку. Духовний і соціальний досвід розвитку людства показав, що рівність можлива тільки як рівність у свободі. Свобода – це дія людини, котра реалізує вимогу об'єктивної необхідності за власною волею, згідно з власними потребами й бажаннями. Межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, а й передусім нею самою.

Ключові слова: свобода, свобода індивіда, духовні цінності, суспільні цінності.

Аннотация

Атаманиук З. М. Свобода как духовно-общественный феномен. – Статья.

Исследование проблем свободы дает обществу знания о его современном состоянии и перспективах его дальнейшего развития. Духовный и социальный опыт развития человечества показал, что равенство возможно только как равенство в свободе. Свобода – это действие человека, реализующее требование объективной необходимости по собственной воле, согласно собственным потребностям и желаниям. Границы свободы каждого человека обусловлены не только социально-исторически, но и прежде всего им самим.

Ключевые слова: свобода, свобода индивида, духовные ценности, общественные ценности.

Summary

Atamaniuk Z. M. Freedom as a spiritual and social phenomenon. – Article.

Study problems of freedom gives the public knowledge about its current state and prospects of its further development. The spiritual and social experience of mankind has shown that equality is possible only as equality in freedom. Freedom – is an action that implements the requirement of the objective necessity of their own free will, according to their own needs and desires. The boundaries of the freedom of every person, not only due to the socio-historical, but above all by himself.

Key words: freedom, freedom of the individual, spiritual values, social values.